

А. П. ГУСАК

Андрій Петрович Гусак, кандидат юридичних наук, викладач Волинського національного університету імені Лесі Українки

ГРУПОВИЙ ХАРАКТЕР НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

На сучасному етапі швидких і масштабних процесів соціально-економічних і політичних змін в українському суспільстві особливо важко доводиться молоді з її ще не визначеним світоглядом, динамічною системою цінностей. Виникають конфлікти у взаємостосунках підростаючого покоління з традиційними суспільними інститутами. Досить часто залежне становище підлітків, думкою і бажанням яких мало цікавляться, застаріла педагогіка, що реалізована в школі, вдома та спрямована на придушення індивідуальності, не може не викликати у них протесту. Водночас збільшується кількість агресивно налаштованих молодих людей, що визнають насильство як звичний спосіб взаємодії в своєму середовищі. Саме тому дослідження теми злочинів, учинених неповнолітніми, є дуже актуальним.

Мета статті – охарактеризувати і проаналізувати груповий характер насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми.

При аналізі насильницької злочинності неповнолітніх потрібно зупинитися на такому важливому показнику, як групова насильницька злочинність, або здійснення злочинів у групі. Це пов'язано з тим, що суспільна небезпека злочинів значною мірою залежить від того, поодинокі або в групі вчинені ці діяння. Доречним буде сказати, що згідно з КК України злочин визнається таким, що вчинений групою осіб, якщо у ньому брали участь кілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою (ч. 1 ст. 28 КК України) та якщо його спільно вчинили кілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення (ч. 2 ст. 28 КК України). Крім того, вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, відносять до обставин, що обтяжують покарання (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України).

Ці проблеми отримали ґрунтовне висвітлення в працях українських і закордонних вчених. Серед українських дослідників у галузі кримінального права у розробку даної проблеми внесли праці С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз, Луняк М. та інші.

Статистика підтверджує, що частка групових злочинів у злочинності неповнолітніх (залежно від виду злочинів, вікових категорій, територіального розподілу) в 2–5 разів вища, ніж аналогічний показник злочинності дорослих, і становить приблизно 70 %¹. При чому така тенденція зовсім не нова. Саме групові злочини неповнолітніх характеризуються найбільшою жорстокістю, оскільки, скоюючи злочини в групі, людина певною мірою втрачає властиві їй індивідуальні риси, її поведінка більше визначається психічним комплексом, властивим групі в цілому².

Привертає до себе увагу і той факт, що частіше за все групи неповнолітніх створюються не для злочинної діяльності, а випадково, для сумісного проведення часу. Так, за даними українських дослідників, 52 % корисливих і 63 % агресивних злочинів вчинені групами, що організовувалися не для злочинної діяльності³. Але навіть і спеціально організовані групи більшість злочинів скоюють без попередньої підготовки. Така ситуативність у здійсненні злочинів, яка характеризує значну частину криміногенних підліткових груп, примушує уважно розібратися в тих механізмах, які ніби стихійно призводять їх до злочинної діяльності.

Цікавим у цьому плані є дослідження центру, що займається «груповими деліктами», котрі представлені І. Лекшас та Р. Хартманом⁴. Їх результати дають змогу підтвердити таке. Саме по собі утворення груп (дружніх компаній і т.д.) є нормальним процесом встановлення соціальних контактів у підлітково-юнацькому віці. В результаті цього неповнолітні мають нагоду виробляти та засвоювати звички соціального спілкування, накопичувати життєво необхідний суспільний досвід. Крім того, за допомогою дії таких соціальних груп як сім'я, школа, робочий колектив у підлітків виробляється, в першу чергу, система поглядів.

Значну дію на формування особистості створюють також і групи, що виникають в процесі проведення вільного часу (так звані неформальні – *informelle* групи). Дія цих груп особливо посилюється, коли в «твердих» соціальних (*formelle* – формальних) групах не задовольняється визначена віком потреба до оптимального самовираження та збереження власної особи⁵. У разі виникнення такого «вакууму» молоді люди прагнуть заповнити його в групах, що виникають у процесі проведення вільного часу. Саме тому участь у цих групах часто сприяє закріпленню зразків антинормативної поведінки.

Щодо детермінант формування таких груп та залучення до них хлопців і дівчат, то на це питання однозначної відповіді не може бути. Водночас увагу треба зосередити на кількох основних моментах, що є важливими при вивченні групової злочинності неповнолітніх:

- по-перше, це те, чому неповнолітні залучаються до вуличних угруповань, навіть підозрюючи чи знаючи про їх негативну спрямованість;
- по-друге, як стихійні молодіжні угруповання набувають асоціального спрямування;
- і, по-третє, які детермінанти того, що стихійні угруповання антисоціального спрямування переростають у злочинні групи, що цілеспрямовано здійснюють кримінально-карані дії.

Щодо першого моменту, то аналіз соціологічних досліджень групових діянь молодих осіб особливо чітко виявляє властиву даному віку потребу в міжособистісному спілкуванні з однолітками, в пошані та увазі з їхнього боку⁶. Однак, потреба у спілкуванні в неформальних молодіжних групах така, що її не завжди можуть повністю задовольнити спортивні, культурно-освітні й інші молодіжні організації. Істотно і те, що приналежність до неформальної групи відіграє велику роль у житті молодих людей. Вулична група, що спонтанно виникла, не тільки надає її членам можливість задовольнити потребу в міжособистісному спілкуванні, але й здійснює охоронну функцію, захист її членів. Вливаючись у такі групи, неповнолітні бажають укріпити свій авторитет, положення, що недостатньо високі в групах офіційних. Як правило, чим більше умов для задоволення потреб та інтересів підліток знаходиться у новій групі, тим тісніший у нього зв'язок з нею, тим значніший її вплив на мотивацію поведінки, у тому числі й протиправну⁷.

Як підкреслюють І. Лекшас та Р. Хартман, частіше за все у дозвіллевих групах збираються підлітки, що не мають міцних зв'язків в інших колективах, або коли соціальні зв'язки цих підлітків порушено через невдачі в навчанні або роботі, а вихователі не змогли вчасно допомогти їм⁸. Таким чином, підлітки компенсують порушення та утруднення, що настали в процесі своєї соціальної інтеграції в «твердих» соціальних групах, за допомогою об'єднання з партнерами, що перебувають у такій самій або подібній життєвій ситуації. Вони шукають тут визнання, в якому їм відмовлено там, і в обмін на нього можуть дійти до здійснення такої поведінки, котра порушує громадський порядок або права громадян, що захищаються кримінально-правовими засобами.

Слід наголосити, що в основі вуличних груп і дворових компаній можуть лежати такі чинники, як: поклоніння перед силою, відвагою та незалежністю нових друзів, огида до самотності, місцепроживання, бажання продемонструвати перед «друзями» свою силу, спритність, обізнаність і т.д.⁹ Однак, саме відчуженість і схожість їхніх важких характерів є основними причинами об'єднання підлітків у різні неформальні угруповання (у хлопців – 65 %, у дівчат – 86 %) ¹⁰. Тут зустрічаються разом неуспішні учні шкіл та училищ, молоді робітники, особи, які ніде не працюють і не вчаться. На основі зазначеного можна констатувати, що за соціальним складом більшість груп неповнолітніх є змішаними, тобто включають неповнолітніх, що вчать, і працюючих. Підтверджують це і дані дослідження І. С. Полонського, котрий вказує, що соціальний склад стихійних груп характеризується таким чином: 1) групи, що складаються тільки зі школярів, становлять 29 %; 2) групи працюючих підлітків та учнів профтехучилищ – близько 16 %; 3) групи змішані – 55 % ¹¹.

Як відзначає К. Є. Ігошев¹², сім'я та школа роблять частіше за все так званий непрямий десоціалізуючий вплив, у результаті якого дезадаптовані підлітки перестають засвоювати моральні цінності, культивовані основними інститутами соціалізації, і орієнтуються, перш за все, на норми та цінності неформальних криміногенних груп.

Водночас слід також наголосити на тому, що не будь-яка група, що виникла стихійно, набуває анти-соціального спрямування. У зв'язку з цим сучасні дослідники сходяться на думці, що особливу увагу необхідно звертати на природу їх утворення в порівнянні з соціально спрямованими групами. По-перше, формуються такі групи спочатку на ігровій основі в процесі марного проведення часу, яке не контролюється ні батьками, ні вчителями, ні іншими особами (у хлопців цей чинник становить – 73 %, у дівчат – 61 %) ¹³. Крім того, асоціально-кримінальні групи є неформальними об'єднаннями, що виникають всупереч діяльності соціально корисних груп, у результаті деформацій, які накопичилися в соціальних відносинах і спілкуванні на основі психологічних відносин між її членами. Вони вторинні за своїм походженням від формальної організації. Так, В. Д. Малков у підручнику з кримінології вказує, що «неформальне угруповання неповнолітніх – це юридично неоформлене об'єднання людей, об'єднане сумісною справою, що не укладається в прийнятій офіційній структурі, усвідомлює свою відносну замкнутість, яке виникло та функціонує на базі симпатій, інтересів, вільного проведення часу» ¹⁴.

Щодо детермінант, які зумовлюють переростання стихійних та спонтанних вуличних груп у протиправні, то Г. М. Міньковський та А. І. Долгова виокремлюють такі: 1) запозичення групою злочинних вдач і звичаїв мікросередовища, з якого вони походять або з яким стикаються на основі сусідства; 2) неконтрольованість поведінки, в тому числі проведення дозвілля, членів груп батьками та іншими вихователями (76 % неповнолітніх в експериментальній, порівняно з 8 % у контрольній групах залучено до вуличних компаній); 3) незабезпеченість для підлітка необхідного соціального і емоційного комфорту в соціально прийнятних суспільних групах ¹⁵.

І. П. Башкатов доповнює зазначені детермінанти такими: 1) поява в рамках соціально корисних груп перших ознак асоціальної групи, що виражаються в аморальних поглядах, нормах і цінностях, які вступають у суперечність з установками офіційної організації; 2) наявність за межами соціально корисних груп асоціальних, відчужених осіб, схильних до антигромадської поведінки, та груп асоціально спрямованості ¹⁶. Сюди належать особи та групи без певних занять, які ведуть бродяжницький спосіб життя, зловживають спиртними напоями чи наркотиками, не бажають вчитися чи працювати, порушують дисципліну та громадський порядок.

Важливим для цього дослідження є виокремлення В. Ф. Пирожковим низки специфічних детермінант кримінологічного характеру, що штовхають підлітків до протиправних груп: 1) пошук психологічного та фізичного захисту від необґрунтованих домагань з боку оточення; 2) спільність кримінальних інтересів, підтримка в спільній злочинній діяльності, злочинна романтика, підміна ціннісних орієнтирів на емоційно

насичені атрибути (жаргон, клятви, прізвиська); 3) підвищення матеріальної бази за рахунок здійснення злочинів; 4) схильність потрапляти під вплив осіб, що мають велике кримінальне минуле, аморальністю, кримінальною активністю та мобільністю, схильність до навіювання і ризику¹⁷.

Разом з цими детермінантами в історико-правознавчій та криминологічно-психологічній літературі розкриваються й деякі інші, що привертають підлітків до асоціальних груп. Серед них: прагнення відчувати «особливе» ставлення до організаторів або підбурювачів, загальна психологічна готовність діяти певним чином¹⁸; відсутність дорослих (у хлопців – 58 %, у дівчат – 41,5 %) ¹⁹. Високі показники і в таких детермінантах, як захоплення порнографією (у хлопців – 84 %, у дівчат – 56 %), розпусне статеве життя (у хлопців – 54 %, у дівчат майже – 99 %). Особливо насторожує поява таких чинників, як вживання наркотиків і токсикоманія (відповідно у хлопців – 20 % і 17 %, у дівчат – 13 % і 9 %) ²⁰.

Слід особливо підкреслити, що аналіз сучасної юридичної практики підтверджує – одного разу виникнувши, неформальні формування неповнолітніх кримінальної спрямованості ніколи не зникають безслідно. У зв'язку з цим виникає великий ризик переростання групової злочинності неповнолітніх в організовану (п. 3 ст. 28, ст. 30 КК України). Однак, хоча й «угруповання – початок організованої злочинності, але без визначеного керівництва з боку дорослих рецидивістів ... вона так і залишиться лише груповою злочинністю...» ²¹. У зв'язку з цим ще один момент, на який слід звернути увагу при розгляді антисоціального характеру неформальних угруповань неповнолітніх, це їхня типологія та ієрархічна структура.

Щодо злочинних груп, то, як підкреслює С. О. Белічева, вони «характеризуються чіткою орієнтацією на злочинну поведінку, для них характерні протиправні норми та підготовлене, організоване здійснення злочинів» ²². У них спостерігається вже чітка організаційна структура (лідер, виконавці тощо), є система «неписаних законів». Характеризуючи такі групи, І. П. Башкатов ²³ вказує, що у них панує жорстка залежність членів один від одного, основу якої становить кругова порука. Тому кількісний склад таких груп більш-менш постійний. План злочинів наперед розробляється та затверджується, розподіляються ролі, намічаються терміни проведення «злочинних операцій». А. Р. Ратінов класифікує такі об'єднання як «зграї», а озброєні – як «банди» ²⁴. І хоча такого роду злочинні групи неповнолітніх зустрічаються достатньо рідко (для злочинності неповнолітніх більш властивий стихійний, ситуативний та спонтанний характер), але все-таки практика розслідування злочинів реєструє подібні формування.

Аналізуючи механізми мотивації поведінки неповнолітніх в антисоціальной групі, важливо враховувати і ряд соціально-психологічних явищ, котрі, заломлюючись крізь групу, впливають як на внутрішній світ особистості, так і на міжособистісні відносини ²⁵. Так, конформізм, який у принципі відрізняє підліткову психологію, полегшує залучення неповнолітніх до злочинної діяльності дорослими. Відбувається це за допомогою так званого «замазування» новачка: спочатку йому надають допомогу в якому-небудь питанні, а потім примушують до здійснення протиправного діяння, частіше за все під приводом надання дружньої підтримки іншим членам угруповання ²⁶.

Здобуті нами дані також свідчать, що при скоєнні злочину в групі, насамперед, знижується відчуття відповідальності, тим більше, що не всі скоювані групами правопорушення відразу виявляються, про що стає відомо членам груп ²⁷. Тому, в правильності та правоті чого сумнівалася окрема особа, будучи підтримане психологією групи, починає сприйматися як непорушне правило, керівний принцип. Тобто, «анонімність дій в угрупованні зумовлює розмивання особистої вини» ²⁸. Звідси впливає рішучість групи при здійсненні суспільно шкідливих діянь, її підвищена антигромадська активність.

Яскраво вираженою особливістю психології підлітків у стихійній групі є також схильність до навіювання та наслідування: за даними А. П. Гузова, серед тих, що вчинили злочин, у 8 разів більше підлітків, що наслідували негативній поведінці, ніж серед неповнолітніх із правомірною поведінкою ²⁹. Водночас, на чому наголошує зокрема К. Є. Ігошев, «яким би сильним не був негативний вплив групи, він може призвести до суспільно шкідливих наслідків, як правило, тоді, коли в духовному світі особистості є риси та властивості, що створюють сприятливий ґрунт для такого впливу» ³⁰. А це залежить від цілого ряду особистісних чинників: віку учасників стихійної групи, статі, стану здоров'я, життєвого досвіду, розвитку критичних оцінних думок, віри в авторитет, недостатності досвіду у виборі об'єкта наслідування і т.д. Крім того, негативні групи часто задовольняють прагнення до прояву володарювання, дають змогу неповнолітнім правопорушникам самостверджуватися доступними їм засобами – проявом своєї фізичної сили, фізичної зрілості: «У групі стаєш хоробрим, а якщо і страшно вато, то перед друзями прагнеш не подавати вигляду» ³¹. Тобто група досить часто лише посилює егоїстичні прояви особи, спонукаючи до активніших аморальних вчинків, полегшуючи прийняття рішення брати участь у протиправній діяльності.

К. Є. Ігошев, характеризуючи неформальні підлітково-юнацькі угруповання, виокремлює специфічні риси групи осіб, які скоюють злочини ³². Основною рисою такої групи він називає свідоме або неусвідомлене підкорення її членів загальній (у тій або іншій конкретній ситуації) злочинній меті. В основі її виникнення, як правило, лежить загальне цинічне ставлення членів групи до соціальних цінностей, неповага норм і правил поведінки, встановлених у суспільстві, або байдуже ставлення до них. У зв'язку з цим ще однією рисою таких груп дослідник виділяє єдність цинічного ставлення до соціальних цінностей і норм. І третій об'єктивний показник такої групи, на думку К. Є. Ігошева, це, безумовно, специфічна групова діяльність – здійснення злочинів. Саме тому учений наголошує: «Якими б особистими мотивами не керувався той або інший учасник злочину, зробленого групою, які б специфічно індивідуальні переживання йому не були властиві, він так чи інакше робить свій внесок у здійсненні злочин» ³³.

Аналіз історико-правознавчої літератури та сучасної юридичної практики дає змогу також констатувати, що окреме місце у мотивації злочинної діяльності неформальних угруповань займає їхня структура. Так, вивчення групових правопорушень неповнолітніх свідчить, що далеко не всі підлітки усвідомлюють кінцеву мету асоціальної діяльності. Це залежить від ролі, яку виконує кожний член групи, від соціального статусу в ній. Здебільшого тільки лідер і його наближені знають кінцеву мету діяльності групи³⁴. Така внутрішня організація групи сприяє тому, що кожний підліток може брати активну участь як у всій груповій діяльності, так і в окремих її частинах. А це часто призводить до того, що більшість правопорушників у групі нерідко є лише пасивними виконавцями чужої волі.

Таблиця 1. Кримінально-правові ознаки винної особи

Мотиви та цілі учинення злочину (іноді поєднуються)															
Користь		Задоволення статевого потягу		Неприязнь		Хуліганські		Помста		Самоствердження		Інше			
Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%		
82	29,7	19	6,9	112	40,6	63	22,8	6	2,2	82	49,7	6	2,2		
Момент виникнення наміру на вчинення злочину															
Раптово				Через деякий час				Заздалегідь обміркований							
Аб.ч		%		Аб.ч		%		Аб.ч		%		Аб.ч		%	
157		57		79		28,6		40		14,4					
Спосіб учинення злочину (іноді поєднуються)															
Нанесення тілесних ушкоджень різними побутовими предметами		Нанесення тілесних ушкоджень руками і ногами		Задусення		Нанесення ударів ножем		Постріл із вогнепальної зброї		Інше					
Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%		
41	14,9	126	45,6	13	4,7	47	17	6	2,2	43	15,6				

Зокрема, встановлено, що більше половини засуджених неповнолітніх (58,6 %) у злочинній групі виступали другорядними особами, хоча й досить висока, на нашу думку, частка осіб, які були активними учасниками – 36,1 %. І лише в 5,3 % серед осуджених підлітків виконували ролі організаторів чи підбурювачів. На нашу думку, це певною мірою пов'язано з тим, що переважна більшість груп неповнолітніх – це відносно нечисленні підлітково-молодіжні угруповання (40,2 % – по 2 осіб; 55% – по 3–5 осіб). Крім того, такі об'єднання, як встановлено вище, є тимчасовими та нестійкими, що, звичайно, впливає на їхню диференціацію.

Також слід відмітити незначний (або й відсутній) такий чинник вчинення злочинів підлітками як їх фізичний та психічний стан здоров'я (відповідно 11,3 % та 8 %). Такі відсоткові дані не виходять за межі традиційної оцінки здоров'я сучасних дітей та молоді.

Таблиця 2. Морально-психологічні та фізіологічні ознаки винного

Стан здоров'я винного													
Фізичного здоров'я				Психічне захворювання									
Задовільний		Поганий		Страждає на п'янство та хронічний алкоголізм		Розумові розлади		Сексуальні розлади		Інше		Відсутні	
Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%
245	88,7	31	11,3	3	1,1	2	0,7	11	4	6	2,2	254	92

Безумовно, в групі неповнолітніх правопорушників велика роль лідера, ватажка. Однак, щодо характеристики тих осіб, які можуть виступати в ролі лідера в літературі простежується деяка неоднозначність. Так, К. С. Ігошев та В. І. Кудрявцев притримуються думки, що ними звичайно стають вольові особи, що володіють фізичною силою, сміливістю, зухвалістю в поведінці³⁵. Досить часто положення таких неповнолітніх в офіційній групі характеризується незначним соціометричним статусом. Однак, він, в одних випадках, є причиною, в інших – наслідком керівництва на вулиці.

Інша позиція щодо лідерства представлена В. Д. Малковим. Зокрема, він зазначає: «Прийнято вважати, що лідера утверджують свою владу за допомогою кулака. Це не так. Вони користуються пошаною мовчазної більшості. ... вони теж люди залежні та вимушені зважати на безліч чинників (думку більшості, писані та неписані правила поведінки, необхідність прийняття справедливих, є розумінні неповнолітніх правопорушників, рішень і т.п.)»³⁶. Подібну позицію підтримує і О. О. Кваша, вказуючи, що «успішність організаторської діяльності ... має зумовлюватися наявністю в особи конкретних психологічних властивостей: ініціативності, вміння керувати, прагнення домінувати, організаторських здібностей, психологічного такту»³⁷. Крім того, як свідчить наш власний досвід, лідер неформального угруповання може виступати своєрідним «сірим кардиналом», «мозком» групи, тоді як його найближчі прихильники, що значно відстають у розумовому розвитку, своєю силою забезпечувати «порядок» та виконання рішень. Таким чином, можна констатувати, що в колективі неповнолітніх лідерство й авторитет визначаються як рисами особи лідера, так і характером мети, досягнення якої підлітки прагнуть.

Якщо ж аналізувати неповнолітніх злочинців, котрі зорієнтовані на тривалу злочинну діяльність, включаючи її організовані форми (п. 3 ст. 28 КК України), то досить часто ці групи характеризуються високим рівнем підготовки та доброю технічною осначеністю. В них є видимою чітко організована структура, котра в цілому повторює структуру аналогічних груп дорослих³⁸. Роль лідера тут набагато значуща. За його безпосередньою участю готуються та скоюються злочини, підводяться підсумки.

Таким чином, підсумовуючи вище зазначене, можна констатувати, що, під неформальним злочинним угрупованням неповнолітніх слід розуміти стійке об'єднання осіб, схильних до агресивної протиправної поведінки, з елементами вертикальної жорсткої структури, яке часто має дорослу людину зі злочинним минулим в якості або консультанта, або, що значно рідше, повноправного керівника.

Аналізуючи діяльність неформальних злочинних угруповань неповнолітніх, на нашу думку, слід також виокремити властивості, що є характерними для групових злочинів неповнолітніх у цілому та для групових насильницьких злочинів неповнолітніх зокрема. Так, важливим моментом, що характеризує, групові насильницькі злочини від, зокрема, корисливих, є те, що вони характеризуються особливими взаємостосунками між суб'єктом і потерпілим від злочину, яким виступає, як правило, конкретна особа. По-перше, результати проведеного нами криминологічного дослідження серед неповнолітніх, які притягалися до кримінальної відповідальності за вчинений насильницький злочин, свідчать, що вчинення групового злочину за типом «суб'єкт – об'єкт» відбувається частіше за все в нейтральних умовах – 64,6 %.

Таблиця 3. Дані про потерпілих

Стосунки потерпілого з винною особою															
Не знайомі		Знайомі за місцем проживання		Спільне дозвілля		Мало-знайомі		Були контакти в минулому		Родичі		Несистематичні контакти		Інше	
Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%	Аб.ч	%
133	38	67	19,1	54	15,4	35	10	16	4,6	9	2,6	21	6	15	4,3

Саме тому, «особливу дію на учасників групових насильних діянь чинить «ситуація панування» ..., що виражається у вияві... садистських рис»³⁹. Крім того, дослідження свідчать про наявність специфічної мотивації, що зумовлює здійснення групових насильницьких злочинів. Так, специфічною рисою групової мотивації виокремлюють яскраво виражену орієнтацію суб'єктів на спонуки, пов'язані з престижем (прагнення придбати авторитет у товаришів), а також наслідуванням. Крім того, дані криминологічного аналізу свідчать, що значна частина злочинів скоєні переважно через помсту чи неприязнь до потерпілого (42,8 %), з них 1/5 зумовлені помстою за виконання потерпілим свого службового або суспільного обов'язку. Однак, водночас частина насильницьких злочинів мотивована і потребою самоствердження (49,7 %). При чому останній мотив часто виступає як основний, а інші вже додатковими.

Характерними, перш за все для групової насильницької злочинності, є мотиви, що виражаються в прагненні змінити статус у мікросередовищі. Оскільки здійснення злочину при цьому тут є тим засобом, за допомогою якого робиться спроба добитися визнання, підняти свій авторитет, змінити положення у формальній або неформальній групі тощо, то шкода неповнолітнім може бути заподіяна абсолютно незнайомій людині (36,4 %), що проте не свідчить про його хуліганські спонуки. Крім того, 33,2 % виявили жорстокість до осіб, з якими були знайомі, однак, це не стримало їх заподіяти побої або тілесні ушкодження. Однак, при аналізі справ встановлено, що у 21,7 % випадків добре знання потерпілим винного навіть полегшило останньому вчинити злочин.

Статистика також свідчить, що зі зростанням злочинного досвіду, подальшою криміналізацією підлітків, кількість осіб, які беруть участь у злочинах у складі груп, зменшується, бо неповнолітній вже може вчинити злочин без співучасників або при їх меншій кількості⁴⁰. Тому, як правило, частка насильницьких злочинів, вчинених у групі, тим більша, чим молодші злочинці. Крім того, хоча й угруповання неповнолітніх можуть бути як постійного, так і випадкового характеру, частка злочинів, які вчинюються постійними гру-

пами (за винятком хуліганства в поєднанні з іншими злочинами, тяжких тілесних ушкоджень і вбивств), все-таки більша⁴¹.

Ці дослідження також доводять, що певна частина групових злочинів підлітків (36,1 %) здійснюється з участю дорослих осіб, з боку яких має місце залучення неповнолітніх до злочинної діяльності. Однак, такі дані неоднорідні. Так, російські дослідники зазначають, що приблизно 15 % злочинних груп неповнолітніх організовано з участю дорослих⁴², а за даними дослідження, проведеного В. В. Голіною, цей показник становить 42,1 %⁴³. Водночас показово, що вік цих дорослих тільки в окремих випадках перевищує 23–25 років, що свідчить про схожість криміногенних чинників зі злочинною поведінкою неповнолітніх.

Інший момент, що відрізняє групові злочини від здійснених поодиноці – це те, що частка злочинів, вчинених неповнолітніми в групах, неоднакова для різних видів злочинів. Водночас дослідники у різні періоди це співвідношення відзначають різним. Так, К. Є. Игошев (1973) вказує, що частіше за все (від 80 % до 90 %) групою скоюються такі злочини, як грабежі, розбійні напади, крадіжки, хуліганство⁴⁴. Тоді, коли результати досліджень А. П. Гузова (1982) свідчать, що найбільшу кількість групових злочинів вчинено насильниками. Автор зазначає, що вони переважають і за кількісним складом⁴⁵. Про це свідчить і проведений нами кримінологічний аналіз: частка групових насильницьких діянь серед злочинів неповнолітніх (статті 115–128, 152–154 КК України) становить 61,2 %.

Таким чином, узагальнюючи вище викладене можна зробити висновки:

- по-перше, об'єднання неповнолітніх у неформальні угруповання є закономірним процесом;
- по-друге, угруповання асоціальної та відверто кримінальної спрямованості стають стійкішими та небезпечними, тому участь у них неповнолітніх завдає істотного збитку для їх психіки та вкрай негативно впливає на подальше становлення та розвиток їхньої особистості;
- по-третє, «злочинність неповнолітніх – це груповий злочин»⁴⁶, а тому насильницька злочинність неповнолітніх може розглядати як групова. У зв'язку з цим, не лише доцільним, а необхідним при організації як слідства, так і при призначенні покарання та виконанні його, а також заходів, спрямованих на ресоціалізацію неповнолітніх осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, слід ураховувати виокремлені риси злочинності неповнолітніх, зокрема груповий її характер, і, виходячи з них, будувати адекватні профілактичну та ресоціалізаційну діяльність правоохоронних органів⁴⁷.

¹ Злочинність неповнолітніх : причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз] ; Київ. юрид. ін-т Київ. міськ. упр. внутр. справ, Громад. об-ня «Ін-т пробл. наркоманії і наркозалежності». – К. : Паливода А. В., 2006. – 258 с.

² Жигарев Е. С. Административная делинквентность несовершеннолетних: понятие, виды и профилактика / Е. С. Жигарев. – М., 1992. – 216 с.

³ Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / [И. П. Лановенко, А. Я. Светлов, А. И. Рошин и др.] ; Отв. ред. И. П. Лановенко. – К. : Наук. думка, 1982. – 201 с.

⁴ Лекиас И. О причинах преступности несовершеннолетних и путях ее устранения в ГДР / И. Лекиас, Р. Хартман // Советское государство и право. – 1969. – № 1. – С. 23.

⁵ Лекиас И. О причинах преступности несовершеннолетних и путях ее устранения в ГДР / И. Лекиас, Р. Хартман // Советское государство и право. – 1969. – № 1. – С. 123.

⁶ Криминологические проблемы профилактики правонарушений молодежи (Опыт конкретно-социологического исследования). – К. : Наукова думка, 1986. – 208 с. – С. 68.

⁷ Гузов А. П. Мотивация протиправного поведения несовершеннолетних / А. П. Гузов. – К. : Вища школа, 1982. – 184 с.

⁸ Лекиас И. О причинах преступности несовершеннолетних и путях ее устранения в ГДР / И. Лекиас, Р. Хартман // Советское государство и право. – 1969. – № 1. – С. 123.

⁹ Криминологические проблемы профилактики правонарушений молодежи (Опыт конкретно-социологического исследования). – К. : Наукова думка, 1986. – 208 с. – С. 87.

¹⁰ Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М., 2006. – 320 с. – С. 154.

¹¹ Полонский И. С. Внешкольное общение как фактор формирования личности подростков и юношей / И. С. Полонский // Прикладные проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1983. – С. 128.

¹² Игошев К. Е. Преступность и ответственность несовершеннолетних : Социально-психологический очерк / К. Е. Игошев. – Свердловск : Средне-Уральск. кн. изд-во, 1973. – 160 с. – С. 55–57.

¹³ Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М., 2006. – 320 с. – С. 154.

¹⁴ Криминология : учебник для вузов / [под ред. проф. В. Д. Малкова]. – [7-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с. – (Серия «Образование»).

¹⁵ Миньковский Г. М. Организация борьбы с преступностью несовершеннолетних в больших городах европейских социалистических стран / Г. М. Миньковский, А. И. Долгова // Некоторые вопросы современной зарубежной криминологии и социологии права : Сб. науч. тр. – М., 1977. – 108 с. – С. 11.

¹⁶ Башкатов И. П. Психология групп несовершеннолетних правонарушителей (социально-психологические особенности) / И. П. Башкатов. – М. : Прометей, 1993. – 251 с.

¹⁷ Пирожков В. Ф. Характеристика асоциальной субкультуры несовершеннолетних правонарушителей / В. Ф. Пирожков // Психологические проблемы предупреждения педагогической запущенности и правонарушений несовершеннолетних : Сб. науч. трудов ВГПИ. – Т. 222. – Воронеж, 1982. – С. 31–39.

- ¹⁸ Луняк М. Кримінологічна характеристика психології злочинця та профілактика насильницьких злочинів / М. Луняк. – Ніжин, 2004. – 92 с. – С. 33.
- ¹⁹ Кримінологические проблемы профилактики правонарушений молодежи (Опыт конкретно-социологического исследования). – К. : Наукова думка, 1986. – 208 с. – С. 67.
- ²⁰ Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М., 2006. – 320 с. – С. 154.
- ²¹ Кримінологія : [учебник / Под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, проф. В. Е. Эминова]. – М. : Юрист, 1995. – 512 с.
- ²² Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : Редакц.-изд. центр консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – 221 с. – С. 113.
- ²³ Башкатов И. П. Социально-психологические особенности развития криминогенных групп подростков / И. П. Башкатов // Психология и профилактика асоциального поведения несовершеннолетних / [ред. С. А. Беличевой]. – Тюмень : ТГУ, 1985. – С. 15–26.
- ²⁴ Рапинов А. Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный подход / А. Р. Рапинов // Личность преступника как объект психологического исследования. – М., 1979. – С. 3–33.
- ²⁵ Гузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних / А. П. Гузов. – К. : Вища школа, 1982. – 184 с.
- ²⁶ Кримінологія : учебник для вузов / [под ред. проф. В. Д. Малкова]. – [7-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с. – (Серия «Образование»). – С. 357.
- ²⁷ Миньковский Г. М. Организация борьбы с преступностью несовершеннолетних в больших городах европейских социалистических стран / Г. М. Миньковский, А. И. Долгова // Некоторые вопросы современной зарубежной криминологии и социологии права : Сб. науч. тр. – М., 1977. – 108 с. – С. 21.
- ²⁸ Кримінологія : учебник / [Н. А. Беляев, И. В. Волгарева, Н. М. Кропачев и др.] ; под ред. В. В. Орехова. – СПб. : Изд-во С.-Пб. ун-та, 1992. – 216 с. – С. 356.
- ²⁹ Гузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних / А. П. Гузов. – К. : Вища школа, 1982. – 184 с. – С. 46.
- ³⁰ Лебединская К. С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере / К. С. Лебединская. – М. : Педагогика, 1998. – 220 с. – С. 22.
- ³¹ Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М., 2006. – 320 с. – С. 147.
- ³² Игошев К. Е. Психология преступных проявлений среди молодежи / К. Е. Игошев. – М. : Науч.-исслед. и редакц.-издат. отдел, 1971. – 173 с.
- ³³ Игошев К. Е. Психология преступных проявлений среди молодежи / К. Е. Игошев. – М. : Науч.-исслед. и редакц.-издат. отдел, 1971. – 173 с. – С. 107.
- ³⁴ Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М., 2006. – 320 с. – С. 155.
- ³⁵ Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М., 2006. – 320 с. – С. 21.
- ³⁶ Кримінологія : учебник для вузов / [под ред. проф. В. Д. Малкова]. – [7-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с. – (Серия «Образование»).
- ³⁷ Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження : Монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. – 216 с. – С. 138.
- ³⁸ Механизм преступного поведения / [Ионина Л. Г., Казимирчука В. П., Петрухина И. Л. и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Изд-во «Наука». – 1981. – 248 с.
- ³⁹ Пляшечник Н. П. Групповые насильственные преступления несовершеннолетних и их профилактика органами внутренних дел : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / Н. П. Пляшечник. – М., 2000. – 21 с.
- ⁴⁰ Кримінологія : учебник для вузов / [под ред. проф. В. Д. Малкова]. – [7-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с. – (Серия «Образование»). – С. 343.
- ⁴¹ Игошев К. Е. Психология преступных проявлений среди молодежи / К. Е. Игошев. – М. : Науч.-исслед. и редакц.-издат. отдел, 1971. – 173 с. – С. 108.
- ⁴² Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / [И. П. Лановенко, А. Я. Светлов, А. И. Рошин и др.] ; Отв. ред. И. П. Лановенко. – К. : Наук. думка, 1982. – 201 с.
- ⁴³ Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя, здоров'я особи / В. В. Голіна. – Х. : Право, 1997. – 298 с. – С. 82–89.
- ⁴⁴ Игошев К. Е. Преступность и ответственность несовершеннолетних : Социально-психологический очерк / К. Е. Игошев. – Свердловск : Средне-Уральск. кн. изд-во, 1973. – 160 с. – С. 55–57.
- ⁴⁵ Гузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних / А. П. Гузов. – К. : Вища школа, 1982. – 184 с.
- ⁴⁶ Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К. Е. Игошев. – Горький, 1974. – 89 с. – С. 55–57.
- ⁴⁷ Гусак А. П. Щодо співвідношення понять «ресоціалізація» та «соціальна реабілітація» / А. П. Гусак // Збірник матеріалів ІХ міжнародної наукової конференції «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку». (м. Косів Івано-Франківської обл., 27.01-31.01.2008 р.) – Вип. 9. – К., 2008. – С. 380–381.

Резюме

У статті обґрунтовано, що суспільна небезпека злочинів у значній мірі залежить від того, поодинокі або в групі вчинені ці діяння.

Ключові слова: групова злочинність, злочинність неповнолітніх, грабежі, розбійні напади, крадіжки, хуліганство.

Резюме

В статье обосновано, что социальная опасность преступлений в большой мере зависит от того, в одиночку или в группе совершены эти действия.

Ключевые слова: групповая преступность, преступность несовершеннолетних, грабежи, разбойные нападения, кражи, хулиганство.

Summary

In article it is proved that social danger of crimes to a great extent depends on that, alone or in group these actions are perfect.

Key words: group criminality, robberies, armed assaults, thefts, hooliganism.

Отримано 17.02.2012

О. О. КВАША

Оксана Олександрівна Кваша, кандидат юридичних наук, доцент, ст. науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ «МОЖЛИВІСТЬ» І «ДІЙСНІСТЬ» ДЛЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ

Розвиток теорії кримінального права у сучасних умовах не можливий без застосування досягнень філософії. Категоріальний апарат філософії відображає специфіку людської діяльності, тому за допомогою загальних філософських категорій юридичні науки, у тому числі кримінально-правова, здійснюють теоретичне відтворення дійсності. До числа таких категорій, які мають ключове значення для вирішення кримінально-правових проблем, слід віднести детермінізм, причинність, необхідність та випадковість, можливість і дійсність тощо. Ці категорії мають принципово важливе значення для різних концепцій причинного зв'язку у кримінальному праві.

Сучасна соціально-економічна, політична і духовна практика збагачує зміст категорій можливості і дійсності, необхідності і випадковості. Тому актуальним є осмислення змісту цих логічних категорій у світлі сучасних соціально-історичних умов і завдань, нового суспільного досвіду, нових досягнень теоретичного пізнання, духовного і предметного перетворення світу, в контексті сучасної культури.

Вчені-криміналісти, використовуючи ці категорії у своїх дослідженнях, часто надають їм значення та зміст, які не відповідають їх первинному філософському змісту. Тлумачення окремими вченими філософських категорій, зокрема, можливості і дійсності, є суперечливим, що призводить до помилкових теоретичних узагальнень та висновків, і зрештою не сприяє вдосконаленню правозастосовчої практики.

Серед багатьох складних питань причинності у кримінальному праві, що мають своїми витокami філософські начала і дискусії, важливим є питання про співвідношення категорій можливості та дійсності. Значний внесок у розробку вказаної проблеми внесли С. Р. Багіров, С. О. Єфремов, М. І. Ковальов, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, В. Г. Макашвілі, В. Б. Малінін, П. С. Матишевський, В. А. Мисливий, А. А. Музика, В. А. Нерсисян, А. А. Піонтковський, Т. Л. Сергеева, О. Б. Сахаров, М. Д. Сергієвський, О. Я. Светлов, М. С. Таганцев, А. А. Тер-Акопов, Г. В. Тімейко, А. Н. Трайнін, Т. В. Церетелі, М. Д. Шаргородський, О. Л. Тимчук, С. Д. Шапченко, М. П. Яблоков, Н. М. Ярмиш, С. С. Яценко та ін. Водночас не проводився комплексний аналіз універсальних філософських категорій можливості та дійсності, їх взаємозв'язку та значення для кримінально-правових досліджень, тому саме ця проблема і є метою даної статті.

Для розуміння причинності важливе значення має аналіз таких категорій як можливість і дійсність. На думку вітчизняного філософа М. О. Парнюка, саме ці категорії відбивають процес детермінації в його становленні¹.

Насамперед, окреслимо ті напрями кримінально-правових досліджень, у яких фахівці звертаються до понять можливості і дійсності. Переважно ці категорії використовувались (у період радянського кримінального права – Я. М. Брайнін, А. А. Піонтковський, Т. В. Церетелі, М. Д. Шаргородський та інші²) та не залишаються поза увагою вчених на сучасному етапі (М. Й. Коржанський, В. Б. Малінін, А. Ф. Парфенов, Є. В. Фесенко тощо³) при викладенні положень концепції необхідного спричинення, а саме – для розмежування необхідного та випадкового причинного зв'язку. Аналізовані поняття застосовуються у контексті визначення умов необхідного причинного зв'язку: 1) діяння властива неминучість або *реальна можливість* на-